FILOLOGIJA 56, Zagreb 2011

UDK 811.163.42'373 Držić, M.:27-23
27-282.7(497.5 Dubrovnik)
Izvorni znanstveni članak
Primljen 15.V.2011.
Prihvaćen za tisak 21.XI.2011.

Mario Grčević
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Odjel za kroatologiju
Borongajska 83d, HR-10000 Zagreb
grcevic@hrstud.hr

JEZIK MARINA DRŽIĆA PREMA JEZIKU BIBLIJE BARTOLA KAŠIĆA I DUBROVAČKOGA MISALA

U članku se uspoređuje jezik Marina Držića s jezikom *Dubrovačkoga misala* i *Biblije* Bartola Kašića. Obrađuju se fonološke inovacije, nominativ množine imenica muškoga roda, refleks samoglasnika *ļ*, glagolski prilozi sadašnji i prošli, instrumental jednine imenica *i*-sklonidbe, pitanje tzv. čakavizama i refleks jata. Nakon jezične analize raščlanjuje se uloga istraženih djela u razvoju hrvatskoga kao zasebnoga jezika.

Uvod

Temeljnu raspravu o jeziku djelâ Marina Držića (1508.—1567.) napisao je Milan Rešetar (Rešetar 1933, usp. Katičić 2011:133—146). Raščlanivši Držićev jezik do najsitnijih gramatičkih detalja, Rešetar je pokazao što bi u Držićevu jeziku trebalo smatrati karakterističnim za dubrovački govor Držićeva vremena, a što književnojezičnim nanosima. Uz pomoć Rešetarova opisa u ovom će se radu u izabranim točkama usporediti Držićev jezik s jezikom *Biblije* Bartola Kašića (1570.—1650.) i s jezikom rukopisnoga *Dubrovačkoga misala* iz Vatikanske apostolske knjižnice (signatura *Neofiti 55*, usp. Giannelli—Graciotti 2003). U obzir će se uzeti nominativ množine imenica muškoga roda, glagolski prilozi sadašnji i prošli, instrumental jednine imenica *i*-sklonidbe, refleks samoglasnika *ļ*, pojedine značajke koje se često smatraju čakavizmima te ikavizmi koje Rešetar naziva »običnim ikavizmima«. Nakon jezične analize raščlanit će se uloga istraženih djela u razvoju hrvatske književnojezične povijesti i u razvoju hrvatskoga kao zasebnoga jezika.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 23 02.01.2012 13:44:57

Jezične odlike misala *Neofiti 55* pokazuju da on nedvojbeno potječe s dubrovačkoga područja: jekavski refleks jata pred fonemom /j/ (*smějati, razuměj, dvěju, oběju*), jekavski refleks jata u neodređenim zamjenicama i prilozima tipa *njetko, nješto, njekada,* ikavizam u prijedlogu *prěd* i prefiksu *prě-*, ekavizam u osnovama *cěl-* (*cělov*), *těles-*, *zěn-* i *zlěd-,* fonem /ʒ/ u riječima poput *Joʒef* i *Naʒaret*, leksički regionalizmi poput *spenga, dum* u kolofonu za *don*, alternacija početnoga *v* u *b* u *vrijeme — brijeme,* itd.

Misal je napisan vjerojatno u drugoj polovici 70-ih godina XVI. stoljeća. Prepisivačke pogrješke kazuju da je nastao većim dijelom kao prijepis starijega predloška, a predložak da je također većim dijelom prepisan iz još starijega predloška. Barem jedan predložak napisan je latinicom, a drugi (također misal) bosančicom. Prvi je hrvatski misal u tom nizu nastao prevođenjem latinskoga misala, vjerojatno krajem XV. stoljeća. U to su se vrijeme tiskali latinski misali s posebnostima u tekstu koje su u prijevodu očuvane u misalu *Neofiti 55*. Priređivač prvoga hrvatskoga misala iz toga niza nije samostalno prevodio sve dijelove latinskoga misala, već je pojedine tekstove preuzimao (i adaptirao) iz biblijskih tekstova koji su imali čakavsko-crkvenoslavenske matice (usp. Graciotti 2008:176—177). Da su ti biblijski tekstovi bili zapisani latinicom, a nastali prepisivanjem iz bosančice (barem djelomice), govore pojedine posebne prepisivačke pogrješke. Npr., riječi *sancti et humiles...* iz starozavjetnih Proročkih knjiga po Danijelu 3,87 u *Dubrovačkom misalu* svaki se put (sedam puta!) "prevode" kao *sveti i <u>n</u>oniženi* umjesto *sveti i <u>p</u>oniženi.* Da bismo to mogli objasniti, treba pretpostaviti da prevoditelj prvoga misala nije prevodio, već prepisivao zapis *noniženi*. Kad lat. riječ *humiles* potječe s drugih mjesta u Bibliji, uvijek se donosi odnosno prevodi ispravno (*<u>p</u>oniženi*) (Grčević 2005:239—312.).

Rukopisni hrvatski misali nastajali su i izvan dubrovačkoga područja. Čakavski je npr. *Missal hervaski* Jurja Manzina iz Rijeke (Holjevac—Crnić 2010), a štokavsko-ikavski (s nekim elementima čakavštine) je *Missal rimski u jezik slovinski.* Oba su misala nastala u XVII. stoljeću.[1] Primjenom kodikoloških metoda Z. Pandžić postavio je tezu da bi *Missal rimski...* mogao biti prerada zagubljena Kašićeva misala (Pandžić 2008).

Budući da je *Dubrovački misal* većim dijelom samo dorađeni prijepis prepisanoga misala, on nam, kao jedini sačuvani misal iz niza kojemu pri-

[1] Pojavom takvih hrvatskih misala trebalo bi se sustavno pozabaviti i postaviti ih u okvir dosadašnjih općeusvojenih znanja o bogoslužnim jezicima u Hrvata. Na to je upozorila Dragica Malić recenzirajući ovaj članak. Zahvaljujem gospođi dr. Dragici Malić na njezinoj iscrpnoj i izuzetno poticajnoj recenziji, od koje će profitirati i moji budući radovi.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 24 02.01.2012 13:45:07

pada, pokazuje kakav je jezik dio dubrovačkoga puka u Držićevo doba slušao na misama. Jezik u Držićevim djelima — zahvaljujući Rešetarovoj rekonstrukciji — pokazuje kakvim je jezikom taj puk vjerojatno govorio sredinom XVI. stoljeća. Jezična usporedba s *Biblijom* (1622.—1637.) otkriva razvojne smjernice hrvatskoga liturgijskoga jezika u Dubrovniku i daje informacije o tom u kojoj je mjeri Kašićev jezik određen dubrovačkim govorom, a u kojoj mjeri (dubrovačkim) književnojezičnim uzorima. To se pitanje u literaruri uglavnom ne obrađuje, no vrlo je bitno, to više što se u novije vrijeme sve više usvaja mišljenje da Kašiću u povijesti hrvatskoga književnoga jezika pripada jedno od ključnih mjesta jer je svojim djelima znatno odredio njegov daljnji razvojni put.

Pojedine inovacije u *Bibliji* stvaraju dojam da je Kašiću dubrovački govor njegova vremena bio bitan jezični uzor. Npr., jotacija u rednom broju *tretji* > *treći* u *Bibliji* se provodi više-manje sustavno, u Gundulića (1589.—1638.) je potvrđena (Rešetar 1941:19), a nema je u *Misalu* ni u Držića (Grčević 2005:93, 52, Rešetar 1931:284, 317, 319, isti 1933:159—160). Jotacija /nj/ > /ń/ u zamjenica i priloga *njetko, nješto, njekada* itd. u *Bibliji* se provodi gotovo bez izuzetka, Gundulić ju uglavnom provodi (Rešetar 1941:19), a Držić ju ne provodi. Nekoliko potvrda s jotacijom u Držićevim djelima Rešetar pripisuje mlađim prepisivačima (1933:138, 160). Ni u *Misalu*[2] nema potvrda s jotacijom (Grčević 2005:95). Sudeći po tom, Kašić je svoje *ńe-* umjesto *nje-*, *ne-* i *ni-* preuzeo iz dubrovačkoga okružja svojega vremena. Pisanje imenica tipa *veseḷe* dovodi do sličnoga zaključka. U *Misalu* i u Držićevim djelima te se imenice pišu s nejotiranim *-lj-* (Rešetar 1933:159—160, Grčević 2005:94). Rešetar ustvrđuje da je Gundulić — Kašićev suvremenik — u bilježenju sekundarnih skupova *lj, nj, dj* i *tj* »miješao starije pisańe bez promjene i svoj izgovor s promjenom, pa je zato bio nesiguran« (Rešetar 1941:19). Kašić ima u spomenutim imenicama uglavnom *lj* u skladu s tradicijom, no u imenici *veseḷe* mu u velikoj mjeri — u skladu s Rešetarovom primjedbom o Gundulićevoj »nesigurnosti« — prevladava *ḷ*.

Glas *č* ispred *t* u Držića se uglavnom ne piše kao *š* (Rešetar 1933:157). U *Misalu* nalazimo potvrde, doduše razmjerno rijetke, u kojima se *č* mijenja u *š*: *poštenje*, *pošteni*, *štenje* itd. (U zamjenici *što* redovito je samo *š*.) (Grčević 2005:106—107). U Gundulića do promjene *č* > *š* dolazi prema Rešetaru već »u većoj mjeri« (1941:17), a u većoj mjeri potvrđena je i u *Bibliji* (Gabrić-Bagarić 1984:71). Unatoč takvim primjerima, u Držićevim djelima prevladavaju razne jezične inovacije namjesto kojih u *Bibliji* i posebice u *Misalu* prevladavaju arhaizmi. O njima se govori u nastavku teksta.

[2] Podatci o *Misalu* daju se uglavnom prema mojem radu iz 2005., a podatci o Kašićevoj *Bibliji* prema vlastitomu istraživanju i prema Gabrić-Bagarić 1984.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 25 02.01.2012 13:45:07

Nominativ množine imenica muškoga roda

Pojedine imenice muškoga roda u nominativu množine nekoć su završavale ili su mogle završavati na *-e.* Riječ je o imenicama s nastavkom *-(i)je* iz *i*-osnova (*ļudje*), o imenicama s nastavkom *-ove* iz *u*-osnova (*sinove*) i o imenicama s nastavkom *-e* iz suglasničke promjene, koja se očituje npr. u množini imenica na *-in* (*građanin* — *građane*). Od XIII. stoljeća potiskuje se nastavak *-(i)je* nastavkom *-i* iz glavne sklonidbe (Daničić 1874:65), a najzad sredinom XVI. stoljeća poprimile su i imenice na *-in* u množini redoviti nastavak *-i*. Krajem XVI. stoljeća Daničić pronalazi u tih imenica nastavak *-e* u prozi samo još u Š. Budinića u dvije riječi (1582.) (1874:62). U starom nominativnom nastavku *-ove* također je postupno prevladalo završno *-i* pa u XVI. stoljeću *-ov-/-ev-* samo rijetko završava na *-e* (Daničić 1874:59).

U Kašićevoj *Bibliji* nema starih množinskih oblika na *-e*, osim u jednom primjeru (*ļudi Rimļane,* Gabrić-Bagarić (1984:83). U Držića se starinski oblici pojavljuju samo u množini imenice *vlastelin,* no tu imenicu Držić rabi i s nastavkom *-i* (*vlastelini*) (Rešetar 1933:165).

Misal se znatno razlikuje od Držića i Kašića. Glede uporabe oblika na *-ove-/-eve* i *-ane* blizak je *Zadarskomu* i *Bernardinovu lekcionaru* (Rešetar 1898(2):130—131). Imenice na *-in* dobivaju u *Misalu* u množini redovito nastavak *-e,* čak i nastavak *-je* iz *i*-osnova, a sasvim rijetko novi nastavak *-i*: *pogane* (redovito) — *poganje* (rjeđe) — *pogani* (iznimno); *dvorane* (redovito) — *dvorani* (iznimno); *Eđiptane, Ninivļane, Rimļane* (redovito, no s malobrojnim potvrdama). Pored toga postoje i dvije potvrde sa *-je* u *Samarit(ļ)anje*.

Nastavak *-je* u *Misalu* se najčešće rabi u najučestalijoj imenici negdašnjih *i*-osnova: *ļudje.* Mlađi oblik *ļudi* upola je rjeđi. Pored toga, nastavak *-je* prelazi, doduše rijetko, i na imenice glavne sklonidbe koje označuju skupine ljudi (v. slične primjere i u imenica na *-in*): *narodje* (redovito *narodi*), *pastirje* (redovito *pastiri/pastijeri*). Pored *ribari* potvrđeno je i *ribarje*, možda pod utjecajem stare konsonantske promjene sa *-rь* — *-rje*. Rešetar je u svojim vrelima nastavak *-je* pronašao samo u dubrovačkom ćiriličnom molitveniku iz 1512. godine, i to u imenici *ļudje.* Kaže da ga »dubrov[ački] spomenici od sredine XV. vijeka nemaju, pa je sigurno on [u *ļudje*] došao u M-k iz dalmatinske matice« (1938:215). U *Akademijinu dubrovačkom molitveniku* (dalje ADM) iz sredine XV. stoljeća taj nastavak ima jednu potvrdu (*ļudje,* pored jednom *ļudi*). D. Malić smatra da se radi o crkvenoslavenskom ostatku i govori u istom surječju o uporabi staroga nastavka *-ove* iz *u*-osnova koji je u ADM-u podosta čest (Malić 2002:554—555).

Imenica *sin* zadržala je u *Misalu* svoje staro *-ove* (*sinove*). Završno *-e* rijetko se mijenja u *-i*. U skladu s tim potvrđen je i nominativ *volove,* bez *vo-*

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 26 02.01.2012 13:45:07

lovi. Imenice koje su se povele za *u*-osnovama i preuzele *-ove*, većinom one jednosložne, u *Misalu* najčešće završavaju na *-e: popove, Židove kraļeve*, itd.

Glede nominativa množine imenica muškoga roda treba zaključiti da je *Misal* vrlo arhaičan. U većoj mjeri vjerojatno konzervira stanje iz svoje pramatice za koju pretpostavljamo da je nastala krajem XV. stoljeća uz pomoć starijih biblijskih tekstova.[3]

Glagolski prilog sadašnji

Glagolski prilozi sadašnji u Držića se tvore redovito sufiksalnim morfemima[4] *-ći* (*radeći*, iznimno skraćeno u *-ć*) i *-e* (*hode*). U Držićevu jeziku nema *-će,* a prema Rešetaru ni u Držićeva suvremenika Bazilija Gradića (Rešetar 1933:187—188, 1952:82—83). U *Misalu* su glavni morfemi *-ći* i *-će* (iznimno *-ć* i *-je*[5]). Prvi (*-ći*) je češći od drugoga (*-će*), vjerojatno s onim omjerom učestalosti kakav je i u *Ranjininu lekcionaru* (Rešetar 1898:171—172). I *Misal* ima poput Držića i Kašića nekoliko potvrda sa *-e.* Nalaze se i u rubrikama (npr. *ļubni otar govore, okadi otar govore*), što upućuje na to da se radi o "živim" riječima u jeziku svećenika koji je napisao *Misal*.[6] Gundulić ima *-ći* i *-ć*, a samo iznimno *-će,* koje Rešetar skupa s drugim morfemima na *-e* u Gundulića smatra »po svoj prilici pjesničkim arhaizmima« (1941:31—32). Lako je moguće da pravo podrijetlo tih pjesničkih arhaizama treba tražiti u liturgijskoj literaturi XVI. stoljeća jer su u njoj, što pokazuje *Misal*, bili učestali.[7]

Kašiću je glavni morfem *-ći* (iznimno *-ć*). Oblici na *-će* kod njega su u

[3] Da su se ti tekstovi naslanjali na crkvenoslavensku tradiciju, pokazuju npr. (rijetke) glavne rečenice u kojima se u futurskoj funkciji rabe oblici 3. osobe množine prezenta svršenih glagola na *-t* (npr. *Svikolici koji tebe očekivaju, ne postidet se Gospodine*; nemam potvrda za jedninu). Naravno, nominativni nastavci na *-e* u *Misalu* se ne mogu objasniti samo crkvenoslavenskim utjecajem.

[4] Riječ je o gramatičkim sufiksima. U opisu glagolskih oblika u pojedinim gramatikama hrvatskoga jezika razlikuje se između gramatičkih nastavaka i gramatičkih sufiksa pa se za glagolske priloge sadašnje i prošle kaže da se tvore *sufiksima* (a ne *nastavcima*). Usp. B. Kunzmann-Müller: *Grammatikhandbuch des Kroatischen...*, 3. izd., Frankfurt am Main, et al., 2002., str. 84—85; J. Silić i I. Pranjković: *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2005., str. 93—94. Za umetak *-ov-* iz *u*-osnova B. Kuna predlaže naziv *gramatički sufiks* odnosno *gramatički dometak*; *Nazivlje u tvorbi riječi*, *Filologija* 46—47(2006.), str. 168—169.

[5] Usp. *Spovijeda**je** hualiti ću tebe*; *uze Jezus kruh i blagoslivļa**je** razlomi i poda im*.

[6] Pojedini arhaizmi u *Dubrovačkom misalu* javljaju se i u rubrikama koje su u latinski tekst uvedene tek 1570. godine, što znači da nisu mogle biti prepisane, barem ne kao cjelina. Glede rubrika u *Dubrovačkom misalu* i mogućih latinskih predložaka usp. Pandžić 2008:168—169.

[7] Usp. u tom smislu Pederin 1998 (1970).

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 27 02.01.2012 13:45:07

funkciji atributa ili poimeničenoga pridjeva (što se slaže s uporabom participa na *-ušti* u svim uspoređenim djelima), usp. *poglavice greduće*; *kakono sunce istječeće*; *čuva Gnn sve obḷubeće ńega*; *pobiše od ńih ... sve bojnike i izvadeće mač.* Rijetki su primjeri u kojima je moguće dvojako tumačenje: *Jesus dakle netom ugleda ńu plačući i Židove koji bjehu s ńom došli plačuće.* Nasuprot Kašiću, u *Misalu* se oblici na *-će* redovito rabe (i) kao prilozi, npr. *hoćete vidjeti sina človječanskoga sjedeći obdesno sile Božje i greduće u oblacijeh nebescijeh*.

Misal se sa svojom uporabom glagolskoga priloga sadašnjega najviše podudara s *Ranjininim lekcionarom* iz 1508. godine i nekim još starijim djelima. Kašić u *Bibliji* oblike na *-će* ne rabi kao priloge (moguće iznimke spomenute su gore), no ipak se ne može reći da mu je jezik u toj točki prilagođen dubrovačkomu govoru njegova vremena.

Glagolski prilog prošli

U tvorbi glagolskoga priloga prošloga Držić rabi morfeme *-v* i *-(v)ši* (Rešetar 1933:188). U *Misalu* nalazimo često još i *-(v)še* (Grčević 2005:229—234). Rešetar je ustanovio da »dubrovačke povelje prije XVI. vijeka imaju često ovako -[(*v*)]*še*« te da su i u *Ranjininu lekcionaru* s početka XVI. stoljeća češći oblici na *-(v)še* — iako je zamjetno da su u Ranjininu govoru inačice na *-(v)ši* sigurno bile uobičajenije (Rešetar 1898:174). Za inačice na *-(v)še* Rešetar misli da ih »pisci XVI. vijeka nemaju gotovo nikad« (1898:174). Međutim, iako ih Držić nema, u *Misalu* su vrlo učestale, npr. *Svršivše vanđelje reci pope; podvignuvše ga malo više ... počni*.

U Kašićevoj *Bibliji* starinski oblici na *-(v)še* nisu potvrđeni, no u njoj ipak ima s tim u svezi jedna iznenađujuća podudarnost s *Misalom*. U *Misalu* se iznimno rabe sufiksi *-ši* i *-še* i s glagolskim osnovama na samoglasnik (*vidješi*, *vidješe*), a barem jedna potvrda tomu postoji i u Kašića: *podignuši* [*exsurgens*] *se Ozija poliven suzami, reče*: (Jdt 7,23). *Misal* ima i nekoliko aorista koji su iz glagolskoga priloga prošloga poprimili umetak *-v-*, npr. *Zaviknuvše svi opeta govoreći.* Barem jednu potvrdu takvu aoristu ima i Kašić: *I skupivši se apostoli k Jesusu, spovijedivše mu sva koja bjehu učinili i učili* (Grčević 2005:230). Rešetaru ti oblici vjerojatno nisu bili poznati jer se u ediciji *Misala* ispravljaju kao da se radi o pisarskim pogrješkama (Grčević 2005:23—24). U ediciji Kašićeve *Biblije* na dotičnim mjestima priređivači upućuju na to da su vjerno prenijeli Kašićev tekst. Ako je spomenuta kontaminacija aorista i glagolskoga priloga prošloga svojstvena samo dubrovačkim liturgijskim djelima, onda treba zaključiti da se je Kašić u jezik tih djela ugledao više nego što se može naslutiti na prvi pogled.

Pored spomenute rubne podudarnosti bitna je zajednička crta Kašiću i

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 28 02.01.2012 13:45:07

Misalu uporaba sufiksalnoga morfema *-ši* s glagolnim osnovama na suglasnik, pa i sa starom osnovom *-šьdъ-*, usp. *našadši*, *došadši*, iako jednom Kašić poput Gundulića ima već i novo *došavši* (Jdc 4,20) (Rešetar 1941:32, Gabrić-Bagarić 1984:118, Grčević 2005:230). Naravno, *-ši* sa starom osnovom *-šьdъ-* imaju i drugi autori početkom XVII. stoljeća, npr. Divković.

Instrumental imenica *i*-sklonidbe

U instrumentalu jednine imenica *i*-sklonidbe u Dubrovniku je krajem XV. stoljeća prevladavao nastavak *-ju*, no rabio se već i noviji nastavak *-i*. Držić ima redovito nastavak *-i*, a njegov suvremenik B. Gradić rabi redovito najnoviji nastavak *-im* (u Držića samo jedna potvrda!) i rijetko nastavak *-i* (Rešetar 1933:172). Gundulić miješa »stariji završetak -i i noviji (dubrovački) -im«, a samo jednom ima stari nastavak *-ju* (Rešetar 1941:24). *Misal* ima redovito nastavak *-ju*, a iznimno (našao sam samo jednu potvrdu) noviji nastavak *-i*. Kašić rabi nastavke *-ju* i *-i*, a iznimno najmlađi nastavak *-im* ((zabilježio sam jednu potvrdu: *opašite se kostretim i plačite*, Sm2 3,31). Dijakronijski-dijalektalno gledano imamo dakle sljedeće stanje: *Misal* je sa svojim nastavkom *-ju* i bez nastavka *-im* najarhaičniji; Kašić je za svoje doba također vrlo arhaičan jer slijedi stanje iz *Misala* i jer ne usvaja najnoviji nastavak *-im* (usp. u Gundulića), već pored *-ju* rabi samo nastavak *-i*, koji je glavni nastavak u Držića; Držić je inovativniji od *Misala* i Kašića, a arhaičniji od Gradića; Gradić je otišao najdalje u prihvaćanju inovacija. Razdiobu nastavaka *-ju* i *-i* u Kašićevoj *Bibliji* pobliže sam opisao 2006. godine. Pokazano je da Kašić te nastavke ne rabi nasumice, već prema intuitivno razrađenim pravilima, koja su se u načelu zadržala sve do danas. Ustanovljeno je da Kašićeva uporaba tih nastavaka unatoč dubrovačkomu utjecaju nije preslik uporabe u dubrovačkoj književnojezičnoj porabi ili u nekom organskom govoru. Iako ne treba isključiti mogućnost da je na isti ili sličan način te nastavke prije Kašića rabio i neki Dubrovčanin, ta je uporaba u Kašićevu jeziku plod njegove vlastite književnojezične izgradnje i rezultat odluke da nastavak *-i* pored *-ju* rabi i kao stilsko sredstvo te da njime svoj književnojezični izričaj učini ljepšim, raznovrsnijim i bogatijim (Grčević 2006:56).

ů > uo > u

Samoglasno *ů* u Držićevu jeziku ima refleks *u*. Za međurefleks *uo* Rešetar je »posljednji trag« našao u »psaltiru što ga je poznati dalmatinski književnik B. Kašić g. 1632—1635 priredio u dubrov[ačkom] dijalektu i s po-

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 29 02.01.2012 13:45:07

moću nekog starijeg dubrov. teksta: *muočati*, *muočah*« (Rešetar 1952:44). U Kašićevoj *Bibliji* jasno dominira *u*, no u skladu s Rešetarom potvrđeno je i *uo* u oblicima glagolâ i imenicâ *(u)muočati, umuoknuti, muočanje, muok, puot* (ž) (također *pult* (ž)), (prid. *pulte(v)ni* pored *pute(v)ni*), iznimno *žuoč* i *puok*, usp. i *muoka* (što je krivo etimologiziranje, no koje ima i Mikalja).

U *Misalu* je refleks *uo* potvrđen u vrlo učestaloj imenici *pl̥k*, i to tako da je refleks *uo* znatno učestaliji nego refleks *u* (Grčević 2005:99, Gabrić-Bagarić 1984:53). *Misal* se u tom pogledu podudara s *Ranjininim lekcionarom* (1508.), no Ranjina ima *uo* i u drugim riječima (Rešetar 1952:3, 42, 1898(1): 142—143). Rešetar misli da Ranjina piše *puok* jer je tako odgovaralo njegovu »izgovoru«, no kaže da ne zna objasniti zašto *uo* nemaju Menčetić ni Đore Držić kao stariji Ranjinini suvremenici (1952:43, 1936:109—110).

M. Držić nema *uo* vjerojatno zato što u njegovo vrijeme taj refleks više nije bio činjenicom lokalnoga dubrovačkoga govora (barem ne za većinu njegovih govornika) — iako se zadržao u istočnobosanskom dijalektu, s kojim je nekoć dubrovačka i posavska štokavština tvorila cjelinu (Brabec 1960, Brozović 1960, Gabrić-Bagarić 1984:53). Međutim, refleks *uo* svakako je u Dubrovniku i u Držićevo vrijeme bio činjenicom književnoga jezika u bogoslužju i u crkvenoj literaturi, pa se u njima u pojedinim riječima javlja tijekom cijeloga XVI. stoljeća. To je vjerojatno glavni razlog zbog kojega refleks *uo* nalazimo i u *Misalu* i u jeziku Bartula Kašića.

Čakavizmi?

U *Misalu* i u *Bibliji* nema potvrda za Držićevo »pjesničko« *zač* (Rešetar 1933:180). Ni Držićeve dosta učestale sažete posvojne zamjenice tipa *ma* (*moja*) (1933:146) u *Misalu* ni u Kašića nisu potvrđene. Nasuprot tomu, kratka odnosna zamjenica *ki* (*koji*) u *Misalu* i u Kašića ima malobrojne potvrde. Čini se da se u *Misalu* ta zamjenica rabi uglavnom u stilski obilježenu izražavanju (Grčević 2005:201).

Namjesto zamjenice *čiji* Držić ima poput Kašića samo *čigov* (1933:180), čemu u *Misalu* ima samo jedna potvrda. Redovito, no ne učestalo, u *Misalu* se rabi oblik *čiji*/*čij* (Grčević 2005:180).

Držić u svojim pjesmama često čuva dočetno *-l* u glagolskom pridjevu radnom (Rešetar 1933:110, 151). Toga u *Misalu* i u Kašića nema, već se *l* na kraju riječi i na kraju sloga gotovo uvijek mijenja u *o* (o iznimkama usp. Grčević 2005:99—101. Kašić u usporedbi s *Misalom* češće zadržava *l* na kraju sloga, no ne u gl. pr. rad.).

Držić i *Misal* imaju umjesto završnoga *-oga* i *-omu* u zamjenicama samo

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 30 02.01.2012 13:45:07

iznimno noviji nastavak *-ega* i *-emu* (Rešetar 1933:180, Grčević 2005:193). U Gundulića je ta promjena česta (Rešetar 1941:28), a u Kašića vrlo česta. Gabrić-Bagarić ju u Kašića tumači dubrovačkim utjecajem (1984:99).

Držić ima u imeničnom genitivu množine pored glavnoga nastavka *-a* i stari ili čakavski ništični nastavak, prvenstveno u pjesmama (Rešetar 1933:165—166). U *Misalu* toga ništičnoga nastavka nema (uvijek je *-a*) osim u dosta čestim genitivima na *-ov.* Zbog toga postoje genitivni suoblici tipa *mučenika, mučenikov, mučenikova*[8]; *neprijateļa, neprijateļev, neprijateļeva*; *naroda, narodov, narodova*; *sluga, slugov, slugova* (Grčević 2005:145—146). Kašić u *Bibliji* nema genitiva množine na *-ov* (Gabrić-Bagarić 1984:83).

U *Misalu* su rijetki oblici poput *nadašla*, *upaziti*, *obujala*, *obujaju* (Grčević 2005:116), koji bi prema Rešetaru mogli imati čakavske korijene (Rešetar 1898(1):109), a potvrđeni su djelomice i u Kašića. Treba spomenuti i povratnu zamjenica *sa* (*se*) u *Misalu* s njezine dvije potvrde, od kojih je jedna u tridentinskoj rubrici. No one su najvjerojatnije nastale kao prepisivačke pogrješke. Čakavski komparativi koje je rabio Vetranović, a ne Držić, u *Misalu* su izuzetci (*najmanše,* Grčević 2005:169, Rešetar 1898:153).

Držić u pjesmama najviše rabi riječ *človik,* a u prozi najčešće *čovjek* (Rešetar 1933:157). Izuzetci su dva jekavska oblika sa *čl-*, a od ta dva primjera jedan ne govori Dubrovčanin, već Kotorka. Iz toga proizlazi da se u Držićevo vrijeme u Dubrovniku nije govorilo *človjek*. Međutim, u *Misalu* nalazimo redovito *človje-*, rijetko *čovje-*, a iznimno *človi-*. U skladu s tim i u Kašića je redovito *človje-*, rjeđe (3:1) *čovje-*, rijetko *človi-* i iznimno *čovi-*.

Upadljivo je da već *Vatikanski hrvatski molitvenik* (VHM) ima najčešće *čovje-* (14), gotovo upola manje *človje-* (8), još rjeđe *človi-* (6), a najrjeđe *čovi-* (4). Nasuprot tomu, *Akademijin dubrovački molitvenik* (ADM), koji je mlađi od *Vatikanskoga*, ima slično *Misalu* najčešće *človje-* (20), upola manje *čovje-* (11), iznimno *čovi-* (1), a nema *človi-* (Malić 2004). Budući da ADM u odnosu na VHM glede jata i glede nekih drugih točaka predstavlja dalji stupanj jezičnoga prilagođavanja osobinama dubrovačkoga govora (Malić 2002:544), prevladavanje *človje-* u ADM-u (nasuprot *čovje-* u VHM-u) razvitak je u suprotnom smjeru. Slijedeći Rešetara, moglo bi se postaviti pi-

[8] Za oblik *dukatova* umjesto *dukata* Rešetar smatra da ga je Držić »bez sumńe« uzeo iz »vlaškoga« govora (1933:114). Ako bismo primjere iz *Misala* poput *mučenikova* htjeli tumačiti na Rešetarov način, ne bismo znali kako protumačiti čakavsko *mučenikov,* koje je u *Misalu* znatno češće od *mučenikova*. U skladu s *Misalom* i Kašić ima ponekad *neprijateļeva, narodova, putnikova.* Dragica Malić napominje da se očito radi o hibridnim oblicima, koje su prepisivači prepisavši čakavske oblike na *-ov*/*-ev* ispravljali dodajući domaći dubrovački nastavak *-a*. Prema podatcima D. Malić takvih oblika ima već u ADM-u (*prorokova, apostolova*), Malić 2004:LXXIX.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 31 02.01.2012 13:45:08

tanje jesu li one dvije potvrde u M. Držića za *človjek* možda pokazatelj da se je u Držićevo vrijeme u Dubrovniku još uvijek i tako govorilo (tako su pisali Vetranović i Menčetić), iako je Držić riječ *človjek* izbjegavao, možda onako kao što je izbjegavao instrumentalni nastavak *-im,* za koji Gradić pokazuje da je u dubrovačkom govoru Držićeva vremena bio uobičajen? Naravno, oblik *človjek* u *Misalu* svakako predstavlja književnojezično usustavljeni arhaizam liturgijskoga jezika koji je kao takav preuzeo i Kašić, no ne treba smetnuti s uma da su svećenici puku na misama iz *Misala* čitali i da s obzirom na to ne možemo isključiti da su se nekim njegovim jezičnim posebnostima katkada služili i u svakodnevnoj komunikaciji.

Držić kao refleks za **d'* ima redovito *đ,* pa tako i u prozi u riječima *gospođa, među* i *također*. U tim se riječima »u najstarijim dubrovačkim spomenicima može naći i inače čakavsko *j*« (Rešetar 1933:149). U skladu s tim Držić riječ *gospođa* u svojim stihovima redovito piše sa *j.* Za potrebe stiha katkada uzima i dvosložno (čakavsko) *meu* (1933:150). Rešetar misli da se je »u Dubrovniku u D-ćevo doba govorilo bar *meju* uz *među,* jer i Gradić ima doista u velikoj većini slučajeva *među*, ali katkada ima i *meju*« (1933:150). Međutim, nijedna od tih riječi u *Misalu* nije potvrđena sa *j*. U *Misalu* se pored stotina potvrda sa štokavskim *đ* nalaze samo dvije sigurne potvrde sa *j*: *rojstvo* (295, 300) i *porojenje* (327). Jednom se *rojstvo* iznad retka nadopunjuje štokavizmom *rođenje*.

Kašićeva *Biblija* ima u skladu s Rešetarom, a nasuprot *Misalu*, isključivo *takojer*, *meju,* a miješa *gospođa* i *gospoja*. Kašić ima i izvan toga potvrde sa čakavskim *j,* npr. u riječi *grajanin,* no češće mu je *građanin* i *gradjanin*, *mlaji* je iznimno, *mlađi* redovito (pored *mlajahni*), nema *rojstvo* i *porojenje* već samo *porođenje* i *porodjenje*, samo *međa*, samo *usađen* i *usadjen*, a ponekad i s odnosom učestalosti kao *osujen* = *osuđen* uz prevladavanje oblika tipa *osudjen*. Riječi poput *osudjen*, *rodjen,* pa i *gradjanin* itd. u Kašića su književne tvorbe kojima su se umanjivale dijalektalne razlike i koje su se širile zbog svoje etimološko-tvorbene prozirnosti, pored toga što su ponegdje mogle imati i neku govornu podlogu (Rešetar 1898:7). Poznate su i iz starijih dubrovačkih liturgijskih djela, pa je to vjerojatno glavni razlog zbog kojega ih je rabio i Kašić (Grčević 2008:117—118).

U složenim oblicima glagola *iti* Držić ima redovito *ć/đ*, ponekad čak i »kad je taj glagol složen s predlogom *pri*«, a kada se obično »u dubrovačkih pisaca tu dental ne palatalizuje« (Rešetar 1933:151). Rešetar nadodaje da u Držićevim djelima oblike bez promjene skupova *-jt-* i *-jd-* govore samo Korčulani i Gulisav Hrvat, za kojega je ustvrdio da »potječe« iz sjevernoga primorja. Ipak, Rešetar ne isključuje mogućnost da se tako, iako vrlo rijetko, moglo još čuti sredinom XVI. stoljeća u Dubrovniku jer je u

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 32 02.01.2012 13:45:08

Gradića pronašao dvaput *izajdoše* (1933:151).

U *Misalu* nalazimo isključivo potvrde za *izajti* (*jt/jd*), dok Kašić ima isključivo *iziti* (*t/d*). S druge strane, u *Misalu* i u Kašića nalazimo uglavnom *prići* (*ć/đ*), a ne *priti/pridem,* dakle, ne onako kako Rešetar kaže da je obično »u dubrovačkih pisaca«.

Kad uzmemo u obzir koliko se *Misal* u toj točki razlikuje od Držića i Rešetarovih tumačenja, iznenađuje stupanj podudarnosti između *Misala* i Kašića. Uporabni omjeri u *Misalu* i Kašićevoj *Bibliji* ovdje se preglednosti radi opisno sažimlju u tablici:

Misal	Kašić
prići redovito, iznimno *priti* (jednom u Očenašu)	*ć/đ* u oblicima redovito, rjeđe *jt/jd*, infinitiv *prići,* iznimno *prijći* i *priti*
poći redovito, rijetko *pojti*	*ć/đ* i *jt/jd* u oblicima približno isto, infinitiv redovito *pojći,* nema *poći* ni *pojti*
proći redovito, rijetko *projti*	*ć/đ* u oblicima redovito, rijetko *jt/jd,* infinitiv *projći*, iznimno *proći*, nema *projti*
naći redovito, rijetko *najti*	*ć/đ* u oblicima češće nego *jt/jd*, infinitiv redovito *najći,* iznimno *naći* i *najti*
mimoći redovito, nešto rjeđe *mimojti*	*ć/đ* u oblicima redovito, rjeđe *jt/jd,* infinitiv *mimojći,* rijetko *mimoći*, nema *mimojti*
dojti i *doći* približno isto	*jt/jd* u oblicima nešto češće od *ć/đ*, infinitiv redovito *dojći,* iznimno *doći*, nema *dojti*
sajti redovito, rijetko *saći*	-
izajti isključivo (šestdesetak potvrda) i rijetko *iziti,* bez *izići*	*iziti*: *t/d* u oblicima isključivo, infinitiv samo *iziti,* nema(m) potvrda za *izajti/izaći*

Hibridne oblike sa *-jć-* Kašić rabi, koliko sam uspio ustanoviti, samo u infinitivu. Rešetar ih je u infinitivu i u oblicima (*-jđ-*) pronašao u *Dubrovačkom lekcionaru* i ocijenio kao autorovu »nekakvu mudru kombinaciju« (1933c: 51). U *Misalu* ima tek jedna sitna naznaka da su takve »mudre kombinacije« bile poznate i autoru *Misala* ili nekomu čitatelju *Misala*, usp. *do*^{i}*choxe* (229) s naknadno dometnutim *j*.[9]

Iako u *Misalu* glagol *projti/proći* redovito ima *ć/đ*, a rijetko *jt/jd*, oblikâ sa *jt/jd* ima i u rubrikama: *da projde tere da čti*. U rubrikama nalazimo pored

[9] U *Misalu* nema *dojđi* na str. 339. kao što se navodi u ediciji (Giannelli—Graciotti 2003:342), u rukopisu piše *doidi*.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 33 02.01.2012 13:45:08

dojdi i arhaične glagolne priloge prošle na *-vše*, no u rubrikama nema arhaičnih priloga sadašnjih na *-će*, već samo onih na *-ći* i (rijetko) na *-e*.

»Obični« ikavizmi

Rešetar je temeljito raščlanio refleks jata u Držića. Kaže da »cijelu tu mješaniju i inkonzekvenciju D-ćevu u pogledu pisańa refleksa vokala *ě* možemo lako razumjeti: ona ide na račun dubrovačkoga ikavsko-jekavskoga kńiževnoga jezika XVI. vijeka« (1933:132). Rešetar primjećuje da čim je koje Držićevo djelo »književnije, tim se više u njemu ističe ikavizam«. S tim se u Držića ne slaže »jedino to što u fleksivnim završecima ikavski oblici djelomice imaju jači procenat negoli u osnovama a djelomice i prevlađuju«. To se odnosi i na Držićevu prozu (1933:128—130), no prije svega na njegove pjesme, za koje Rešetar izrijekom kaže da ne zna »zašto je D. u pjesmama jači ikavac u završecima negoli u osnovama — možebit to je isto tako puka 'pjesnička samovolja'« (1933:133). Rešetar sumarno zaključuje da je Držićeva proza »u smislu govora ńegovih Dubrovčana« »čisto jekavska«, dok su mu pjesme »ili pretežno ili dobrim dijelom ikavske« (1933:209).

Jezik *Misala* izrazito je jekavski, kako u gramatičkim morfemima, tako i u leksičkima. Ikavizama ima, no oni su malobrojni (Grčević 2005:120ff). Isto vrijedi i za Kašićevu *Bibliju*, iako je u njoj broj pojedinih ikavskih oblika nešto veći (Gabrić-Bagarić 1984:40ff, Bašić 2001). Ipak, razvidno je da su matice *Misala* imale više ikavizama i da su ih prepisivači zamjenjivali jekavizmima. O tom svjedoče dopune kao *bi^{e}xe*, *cloui^{e}ku*, *di^{e}teze*, *di^{e}ustua*, *dui^{e}ju*, *koi^{e}h*, *kri^{e}posti* i pogrješke poput *nepravdenieci* umjesto *nepravdenici,* koje su nastajale pri jekavizaciji ikavskih oblika (Grčević 2005:310). Unatoč jekavizaciji, neočekivane i rijetke ikavizme u *Misalu* ponekad nalazimo i u rubrikama.

»Obični« ili »pravi dubrovački ikavizmi« za Rešetara su oni »koji su se razvili, s raznih uzroka i u raznim prilikama, iz starijih jekavskih oblika bez uticaja kakvog ikavskog susjednog govora ili ikavskog književnog jezika« (1933b: 170). To su oni

> što su obični u svim jekavskim dijalektima (*i* za *ě* pred *j* i *o*) ili napose u dubrovačkom govoru (*-i* na kraju priloga: *-ovdi-ondi*, *gori*, *doli*, *godi*[,] staro *gdi* itd., *pri-*, *prid*: [sic] infinitivne osnove *vidjeti*, *sidjeti*; *biḷeg*): svi ostali ikavski oblici su »neobični;« (Rešetar 1951:12)

U radu *Najstarija dubrovačka proza* Rešetar ovako opisuje najstarije potvrde za priloge s ikavskim refleksom jata u završetku:

> Tek u prvoj polovini XIV. vijeka nalazi se prvi primjer, i ovdje, kao i za *prid*

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 34 02.01.2012 13:45:08

> i *priz*, kod Parmezana [1348—1363] koji okreće *gode* na *godi*[10]. Od Ruska [1392—1430] dalje nastaje ponajviše kolebanje među *ě* i *i* koje djelomice ide do prevlađivanja ikavizma: *a)* Rusko ima još redovno *gdě*, a Nikša [1430—1455] *gdje* i svoje *dgje* [...] te izuzetno *gdi-dgi*; redovno *gdje* a izuzetno *gdi* imaju i svi ostali, samo što se u *L* [*Dubrovački lekcionar*, 1495—1520] i *D* [*Komedije u prozi* M. Držića] nalazi redovno *gdi* pred enklitikom *je* (Rešetar 1952:32).

U nastavku teksta Rešetar donosi primjere za miješanje *ovdje — ovdi, ondje — ondi, gorje —gori, dolje — doli, godje — godi.* U *Ranjininu lekcionaru* također se miješa *ovdi — ovdje*, *ondi — ondje*, *gori — gorje* (iznimno *gore*), *doli — dolje, godi — godje* (Rešetar 1898(1):112). Isto vrijedi i za Bazilija Gradića koji je nešto stariji od Držića (1898(1):118—119).

U svojem radu o Držiću Rešetar u odnosu na priloge *gorě*, *dolě*, *ovdě* i *ondě* kaže da »sadašńe *ó(v)di — óndi* već je kod D-ća provedeno gotovo bez izuzetka«, a »za sadašńe *gôri — dôli* i D. ima samo tako« (1933:141, 140). Iako se Kašić u većini slučajeva slaže s Držićem (i on ima samo ikavizme), *Misal* ima u većini slučajeva redovito jekavske oblike: *ovdje*, iznimno *ovdi*, u pravilu *ondje*, rijetko *ondi*, samo *dolje*, u pravilu *gorje*, a iznimno *gore* (*gore* treba smatrati potvrdom jekavizmu). Tim je *Misal* dakle opet znatno bliži dubrovačkoj prozi starijoj od Držićevih djela (usp. gore i Rešetar 1933b:163, 1952:32), iako je, rekli smo, napisan tek nakon Držićeve smrti.

Glede leksema *godě* Rešetar ustvrđuje da »D. ima samo *godi*« (1933:141). U *Misalu* je isto tako (*tkogodi, gdjegodi, štogodi*), no kad se *godě* rabi s česticom *re* u enklizi, onda je refleks beziznimno jekavski (*godijer(e)*, nikada *godir(e)*).[11] Tu se jasno može razaznati vezivanje ikavskoga refleksa u kratkom slogu, a jekavskoga u dugome.[12] Analogno stanje u *Misalu* pronalazimo i s prijedlogom *prědъ*. Taj prijedlog u *Misalu* većim dijelom ima uobičajeni ikavski refleks, a rjeđe jekavski. Ipak, sve (mnogobrojne) izvedenice od *naprědъ* (u *Misalu* samo *napréda*, a ne *napréd*) isključivo su jekavske (*naprjedak*, *naprjedovati*, itd.). Gotovo isto nalazimo i u Kašića. Pored toga što Kašić ima *prid* i uglavnom *naprid* (rjeđe *naprida*, iznimno *naprijed* i *naprijeda*), u izvedenicama od *naprědъ* uvijek ima *napred-* (< *naprjed-*) (osim jednom *napridovahu*): *napredak*, *napredovanje*, *napredovati*, *napredujući*, itd.

Što se leksema *godě* tiče, Kašić rabi prvenstveno oblik *god*, koji je u *Misa-*

[10] »Može se također pomišljati na uticaj sa strane i u pogledu nekih osobina narodnoga jezika, ali to dosada nije istraženo. Ja sam samo nagađao da je kancelar Parmezan (v. § 9) odlučno naginjao ikavskom pisanju povodeći se u svojim prijepisima (originala njegovih nemamo) za bosanskim ikavskim poveljama«, Rešetar 1951:10.

[11] Usp. i složeno *štogodire* (2×302, 410), a što je u skladu sa *tkogodi* itd.

[12] Za Gundulića Rešetar spominje jekavske iznimke *ovdje*, *ondje*, *godijer* (1941:7).

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 35 02.01.2012 13:45:08

lu rijedak. Kašić osim toga ima češće *godir* nego *godijer*, a tek iznimno *godijere* i *godi*. Zanimljivo je da R. Đamanjić (1639.) sukladno s *Misalom* ima jekavizam u *godijer*, a ikavizam u *kojegodi*, *štogodi*, *tkogodi, kogagodi*, *čagodi* (!).

Posebno mjesto u Rešetarovu opisu "ikavskih" priloga zauzima prilog *gdě* (< *gde*). Prema Rešetaru u tom je prilogu ikavizacija najprije izvršena samo u kratkim slogovima pred *j*:

> Kada se *ě* nalazi pred *j* poznato je da se u starim dubrovačkim spomenicima miješa jekavski i ikavski izgovor, ali opet tako da je ranije i konzekventnije proveden ikavski izgovor u kratkim slogovima negoli u dugima. Tako je i u D-ća [...]. I prilog *gdje,* kada je za ńim enklitički glagolski oblik *je,* biva redovno *gdi*; da je tako u stihovima, ne dokazuje baš mnogo, jer se u ńima uopće mnogo češće nalazi *gdi* negoli *gdje*; naprotiv jak je dokaz što i u prozi imamo gotovo uvijek tako, dakle *gdi je* [...], ali opet ima i *gdje je* [...] i *gdje ju*. (Rešetar 1933:139)

> Vrlo često imaju u D-ća ikavski završetak prilozi mjesta što su sastavljeni sa *-dě*, dakle *gdě, ovdě* itd. [...] Za *gdě* u stihovima je ponajviše *gdi*, i osim već spomenutih slučajeva veze *gdi je* [...]. Pa opet ikavski oblik *gdi* nije osobina pjesničkoga jezika, jer ga nalazimo i u K [...] ne samo često u vezi *gdi je* nego i izvan ńe nekoliko puta [...] — to je u K najbrojniji ikavski oblik, kao što je i u Gradića kod kojega od 52 ikavizma 32 idu na *gdi*; sada je samo *đe*. Naprotiv, sadašńe *ó(v)di — ondi* već je kod D-ća provedeno gotovo bez izuzetka [...]. (Rešetar 1933:140)

Vezivanje *gdi je/ju* Rešetar uočava, kao što smo već spomenuli, i u *Dubrovačkom zborniku* iz 1520., koji je dobrim dijelom nastao kao redakcija čakavskih matica:

> Amo se mogu uzeti i primjeri gdje se prilog *gdje* nalazi pred enklitikom *je* ili *ju*; tu Z [*Dubrovački zbornik*, 1520] ima uvijek *gdi*: *gdi-e* [...], *gdiju* [...], dok u svakom drugom položaju ima, i to vrlo često, samo *gdje*, ali nema ni jednog primjera gdje bi bilo *gdie-je* ili *gdje ju*, dok ima *gdje jesi* [...] i *gdje jest'* [...], gdje glagol nije enklitika (pa zato u Z-u nije pisan zajedno s prilogom!) [...] Zato ja mislim da je u dubrovačkom govoru najdalje početkom XVI. vijeka u kratkim slogovima već bilo provedeno *ij* za *ěj*, dok se u dugim slogovima još miješao **stariji jekavski izgovor** i **mlađi ikavski.** [...] Dandanas se pak ni u dubrovačkom dijalektu ne govori *gdi je,* jer se u njemu (kao i u ostalim jekavskim dijalektima) ne govori više *gdje* nego *đe*, koje se je tako jako uvriježilo da se pred enklitikom *je* ne promeće u *(g)di* nego ostaje bez promjene (*đe je*) (Rešetar 1933b: 160—161, usp. i 163 i isti 1952:30, 32) (masna slova M. G.)

Iako Rešetar izrijekom ne kaže da je ikavizam iz *gdi je* (i analogija prema *ovdi, ondi*) utjecao na cjelovito ikaviziranje staroga (iako sekundarnoga) jata u *gdě*, on taj proces pretpostavlja, pa u opisu Gundulićeva jezika oblik

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 36 02.01.2012 13:45:08

gdi proglašava »starijim oblikom« i kaže da Gundulić miješa »za dubrovački govor« »starije *gdi* i mlađe *gdje*, ali tako da **još prevlađuje** ono prvo« (1941:6—7, isticanje M. G.). Gundulić ima pored toga i rijetko *di* (1941:18), koje je potvrđeno i u Držića pored *dje*. Dakle, kad se Rešetarova tumačenja sagledaju u cjelini, proizlazi da je u dubrovačkom govoru najprije prevladavao oblik *gdje*, zatim *gdi*, a onda opet *gdje* od kojega je nastao oblik *đe*.

U *Misalu* prilog *gdě* ima velikom većinom jekavski refleks u svim pozicijama, s tim da je većina potvrda za *gdi* u svezi sa *je*: nalazimo više od 160 potvrda za *gdje,* od čega 57 za *gdjeno* i 17 potvrda za *gdje je*; dvadesetak potvrda za *gdi,* od čega 10 potvrda za *gdi je* (Grčević 2005:127). Proturječje između Držića[13] i *Misala* mogli bismo opet, kao i do sada, razriješiti tako da pretpostavimo da *Misal* u *gdě* konzervira stanje koje je za Dubrovnik »arhaičnije« ili »izvornije« nego što je ono u Držićevu jeziku. Tomu u prilog išao bi ADM iz sredine XV. stoljeća, u kojem prevladava oblik *gdje* sa sedam potvrda prema trima potvrdama za *gdi*, od čega je dvaput *gdi je*, jednom *gdi nije,* a nijednom *gdje je*. I u ADM-u se dakle nazire vezivanje o kojem Rešetar govori. Tu naravno još ne može biti naznake da bi oblik *gdi* zbog toga vezivanja potiskivao oblik *gdje*. Takvih naznaka nema ni u *Misalu*, iako je učestalost vezivanja *gdi je* očigledna. *Ranjinin lekcionar*, koji je nastao u godini Držićeva rođenja (1508.), u tom je pogledu blizak *Misalu*. U njemu (*Ranjininu lekcionaru*) nalazimo redovito *gdje* (Rešetar 1898(1): 112) pa on ne potvrđuje tezu da bi se na početku Držićeva života u dubrovačkom govoru vezivalo *gdi je/ju,* a prema tomu ni tezu da bi se *gdi* širilo namjesto *gdje*. Treba spomenuti da, s druge strane, *gdi* prevladava već u VHM-u. U njemu ima osam potvrda za *gdi,* a dvije za *gdje.* U trima slučajevima slijedi *je* iza *gdi*, a dva puta slijedi sigurno dug slog: *gdi nije*, *gdi stahu noge ńegove, gdi ti sam jesi*. VHM pokazuje dakle da je oblik *gdi* u Dubrovniku mogao prevladavati već početkom XV. stoljeća bez ikakvih jekavskih »internojezičnih« razloga. Ako bi se reklo da je tomu u VHM-u uzrok »književni jezik« i čakavska matica, moglo bi se slično posumnjati i za *gdi* u *Dubrovačkom lekcionaru* te većim dijelom i u *Dubrovačkom zborniku*, koji pripadaju glavnim uporištima za Rešetarovu tezu o internojezičnom nastanku oblika *gdi*. To znači da je Rešetarova teza, tako gledajući, nedovoljno utemeljena.

Pretpostavka da se je u pramatici *Dubrovačkoga misala* pisalo redovito *gdje* i da je to prepisivanjem preneseno u *Dubrovački misal* onako kako su u nj preneseni i mnogi drugi elementi koji 70-ih godina XVI. stoljeća (više) nisu bili »narodni«, ne znači nužno da je u dubrovačkom govoru krajem

[13] Držić u cjelini gledano češće rabi *gdi* nego *gdje,* no u *Dundi Maroju* ima redovito *gdje,* a rjeđe *gdi,* koje je (*gdi*) češće u vezi sa *je* nego što je *gdje.*

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 37 02.01.2012 13:45:08

XVI. stoljeća i početkom XVII. stoljeća prevladavao oblik *gdi*. Naime, u Kašićevoj *Bibliji* u skladu s *Misalom* nalazimo — protivno onomu što Rešetar kaže za Gundulićev jezik — prvenstveno oblik *gdje* (oko 256 potvrda, od toga 96 za *gdjeno*, 7 za *gdje je*), a znatno rjeđe *gdi* (27 potvrda, od toga 11 za *gdino*, 2 za *gdi je*). Da sustavno *gdje* i iznimno *gdi* u Kašića ne treba smatrati književnojezičnim arhaizmom koji bi bio preuzet iz starije liturgijske literature, a Gundulićevo »staro *gdi*« temeljnom odlikom dubrovačkoga govora Gundulićeva i Kašićeva vremena, pokazuje Đamanjić (1639.), koji ima *gdje* (3), *nigdje* (2), *gdigodijer* (2), *gdi je* (3), a ipak samo *ovdi* (23 potvrde), samo *ondi* (3), samo *gori* (13) i samo *doli* (1). U skladu s Đamanjićem i J. Palmotić (1606.—1657.) u *Pavlimiru* podjednako često upotrebljava oblike *gdje* i *gdi*. To što I. Đurđević (1675.—1737.) ima poput Gundulića pretežito *gdi,* treba protumačiti odlikom »književnoga« jezika, to više što je u dubrovačkom govoru ubrzo nakon Đurđevića morao prevladati oblik *(g)dje* ako želimo razumjeti nastanak konačnoga oblika *đe*.

Ako zbog Kašića, Đamanjića i Palmotića pretpostavimo da je u prvoj polovici XVII. stoljeća u dubrovačkom govoru prevladavao oblik *gdje*, postavlja se pitanje može li se sukladno s tim protumačiti prevladavanje oblika *gdje* u *Misalu*. Već smo rekli da je pramatica *Misala* vjerojatno nastala krajem XV. stoljeća i da su prepisivači njezin jezik u skladu sa svojim govorom sustavno "jekavizirali", kao što je i Ranjina "jekavizirao" Bernardina Splićanina. Pod pretpostavkom da je u pramatici *Misala* bilo učestalije *gdi* (a tako onda i *ondi, ovdi, gori, godi*), stanje u *Misalu* moglo bi se tumačiti i tako da je jeziku prepisivačâ bilo svojstveno *gdje* i *gdje je*, a da su pored toga u manjoj mjeri rabili i *gdi* i *gdi je*. Tako gledajući, *Misal* nakon višekratne i dugotrajne prepisivačke jekavizacije tijekom cijeloga XVI. stoljeća pokazuje da do gubljenja *gdje* u korist *gdi* u dubrovačkom govoru nije došlo ni na kraju Držićeva života. To znači da je u dubrovačkom govoru za cijeloga Držićeva života bilo moguće uvijek i u svim pozicijama ostvarivati *gdje.* U skladu s tim u rubrikama u *Misalu* koje su prepisivači najviše mijenjali i dotjerivali, jasno prevladava jekavski oblik: *gdjeno* (4), *gdje* (4), *gdi* (1), *gdi (j)e* (1). I rubrike potvrđuju tezu o vezivanju *gdi je*, no ne govore ništa o tom je li to vezivanje internojezično ili književnojezično, a ne daju ni povoda za pretpostavku da bi dolazilo do gubljenja oblika *gdje* u korist *gdi*. Time što su ikavski oblik mnogi poput Držića rado rabili u kratkom slogu ispred *je*, ne možemo objasniti najstarije potvrde oblika *gdi* niti protumačiti činjenicu da Držić sveukupno gledano češće rabi oblik *gdi* nego *gdje,* a u skladu s tim i u vezi sa *je*. Dakle, bez obzira kako tumačimo stanje u *Misalu*, postoje ozbiljni razlozi za pretpostavku da je Rešetarovo tumačenje oblika *gdi* u Držićevu i Gundulićevu jeziku samo djelomice točno. Čini se

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 38 02.01.2012 13:45:08

da se je u Držićevo doba u govoru miješalo *gdje* i *gdi* te da se je *gdi* češće pisalo nego prosječno govorilo.

Za kraj se treba još osvrnuti na dativne i lokativne oblike zamjenica *ja, ti* i *sebe.* Rešetar kaže da je u njih nastavak *-i* »i u jekavskom govoru pravilo« (1933:174), a zbog starih dubrovačkih suoblika tipa *menije* (na mjestu *meně*, *tebě*, *sebě*) i dužine tipa *menī,* koja se bilježi do kraja XVI. stoljeća (sustavno npr. još u D. Zlatarića 1595.), sasvim opravdano postavlja tezu (prihvaćajući argumentaciju A. Vaillanta iz 1928.) da je u dubrovačkoj štokavštini nekoć na posljednjem slogu bio dug naglasak te da se je nakon povlačenja naglaska »neakcentovano ě u završnom otvorenom slogu steglo u *i*« (1933:175). To znači da je zamjenični dativni i lokativni nastavak *-i* u dubrovačkoj jekavštini nastajao i od starijega *-ije.* Na širenje nastavka *-i* primarno su utjecali stari enklitički oblici *mi*, *ti*, *si* prema kojima su i u dubrovačkoj jekavštini vjerojatno već u najstarija vremena nastajali naglašeni suoblici na *-i* i konkurirali onima na *-ije*. Prve naznake gubljenja nastavka *-ije* u korist nastavka *-i* mogu se prepoznati u *Ranjininu zborniku* (Rešetar 1936:145). Kašić rabi poput Gundulića (Rešetar 1941:25) isključivo nastavak *-i*, iako je inače poznat po tom da u imitaciji dubrovačke štokavštine ide tako daleko da konstruira oblike kao *jezieci*, *umierati*, *mladieć* (Gabrić-Bagarić 1984:46). Držić redovito rabi nastavak *-i* i često mu bilježi duljinu, a u stihu i sroku ima nekoliko puta i staro *-ije* (Rešetar 1933:174, 1952:67, 1927:172—173). U *Misalu* se rabi pretežito nastavak *-ije*, a nastavku se *-i* duljina ponekad bilježi (Grčević 2005:182—183).

Jasno je da se promjena *-ije* > *-i* razaznaje u Držićevu jeziku, no nije jasno u kojoj mjeri. Naime, kao što je Rešetar pokazao, u Držića i inače mogu prevladavati ikavski završetci. Budući da Držić u usporedbi s *Misalom* stoga nije čisti jekavac, već djelomice i ikavac (tomu u prilog ide i njegova česta uporaba oblika *gdi*), mogao bi nastavak *-i* (*meni*) u njegovu jeziku biti djelomice ikavizam u užem smislu riječi.

U drugoj polovici XVI. stoljeća oblici tipa *menije* sigurno više nisu bili sastavni dio aktivnoga jezičnoga fonda glavnine govornika na području Dubrovnika. Pod pretpostavkom da je u prijašnjim razdobljima bilo drugačije, glede *Misala* moramo pretpostaviti da svojom učestalom uporabom nastavka *-ije* konzervira neko starije stanje odnosno da slijedi književnojezičnu tradiciju u kojoj je ta konzervacija provedena. To je vrlo vjerojatno jer i *Ranjinin lekcionar* ima češće *-ije* nego *-i* (Rešetar 1898:149), dok *Dubrovački zbornik* iz 1520. ima podjednako *-ije* i *-i* (Rešetar 1933b: 224, usp. Malić 2002:553).

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 39 02.01.2012 13:45:08

Zaključak

Budući da je Držić zbog prirode svojih djela slobodniji u prihvaćanju inovacija, a autori/redaktori *Misala* i njegovih predložaka zatvoreniji, *Misal* je u mnogim točkama toliko arhaičan da bi se na temelju djelomične usporedbe lako moglo pogrješno zaključiti da je on stariji od Držićevih djela. O tom svjedoče nominativi množine muških imenica na *-e* i *-je,* glagolski prilozi sadašnji i prošli na *-će* i *-(v)še*, fonološke posebnosti u imenicama *puok, človjek,* itd. Ti arhaizmi idu u prilog tezi da je pramatica *Dubrovačkoga misala* nastala krajem XV. stoljeća u ovisnosti o čakavsko-crkvenoslavenskim maticama i da su se u Dubrovniku dijalektalne jezične mijene u jeziku liturgijskih knjiga usvajale znatno sporije nego u drugim djelima. Međutim, jezična arhaičnost *Misala* nije uvjetovana samo prepisivanjem jer arhaičnih elemenata ima i u onim dijelovima *Misala* koji su prevedeni iz mlađih latinskih misala. Zbog toga se postavlja nemali problem pri razgraničenju »nenarodnih« od »narodnih jezičnih osobina«, tj. pri razgraničenju onih osobina koje su se u danom trenutku prema Rešetarovu pojmovlju »govorile« i onih koje se »nisu govorile«, već »samo pisale«. Na to je upozorila i Rešetarov pristup osporila D. Malić (2007:186—187). Pogotovo arhaizmi u rubrikama iziskuju razmišljanje o socijalnoj diferencijaciji pri razrješavanju takvih pitanja. Jezik svećenika nije se u svemu morao podudarati s prosječnim jezikom pučanstva. Autoru *Misala* i autorima njegovih predložaka primarni jezični uzor nije bio prosječni dubrovački govor njihova vremena, već jezik njihovih predložaka i liturgijskih knjiga. Stoga možemo reći da je njihov književni jezik na stanovit način autonoman u odnosu na govoreni pučki jezik. Slično vrijedi i za jezik Marina Držića i za jezik *Biblije* Bartola Kašića.

Kašić Bibliju nije preveo na »dubrovački dijalekt« kao što Rešetar lapidarno tvrdi za Kašićev psaltir. To se vidi već u tom da Kašić u skladu s *Misalom* samo rijetko krati infinitivno *-i*, dok je u Držića i Gundulića to kraćenje u skladu s dubrovačkim govorom i prema potrebama stiha vrlo učestalo (Rešetar 1933:183, 210, 1941:33, Gabrić-Bagarić 1984:70, Grčević 2005:111). Gubljenje drugoga od dvaju suglasnika na kraju riječi Rešetar naziva »pravilom dubrovačkoga govora« kojega se više-manje pridržavaju Držić i Gundulić (Rešetar 1941:18, 1933:159), no u Kašićevoj je *Bibliji* i u *Misalu* takvo kraćenje rijetko (Grčević 2005:104—105, Gabrić-Bagarić 1984:70).

Jezična inačnost u Kašićevu jeziku nije odraz toga da Kašić nije znao bolje usustaviti svoj jezik, već da je uporabom pojedinih suoblika — slično kao što se čini u *Misalu* — jezik oplemenjivao elementima iz književ-

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 40 02.01.2012 13:45:08

nojezične baštine. Nije vjerojatno npr. da su Kašićevi hibridni književni oblici poput *pojći* preuzeti iz nekoga dijalekta. Oni imaju svoje glavno uporište u starijim dubrovačkim liturgijskim vrelima poput *Dubrovačkoga lekcionara* koji je nastao kao redakcija *Bernardinova lekcionara*. Takvim su se oblicima objedinjavali stariji oblici (koji su ujedno i čakavski) (*pojti*) s novijima (*poći*) i umanjivale su se čakavsko-štokavske dijalekatne razlike na književnojezičnoj razini.

S obzirom na podudarnosti Kašićeva prijevoda biblijskih tekstova s prijevodom u *Misalu*, pojedini Kašićevi jezični arhaizmi koji se nalaze i u *Misalu* (*uo* za *ļ*, *človjek*, oblici glagola *iziti* sa *jd*, nastavci u instrumentalu jd. *i*-sklonidbe, posebnosti kao gl. pril. prošli *podignuši* i aorist *spovijedivše*) najlakše se mogu protumačiti ako pretpostavimo da su Kašiću bitan jezični uzor bila dubrovačka liturgijska djela njegova vremena. Iako bi se proširivanjem usporedbe provedene u ovom članku sigurno došlo do većega broja podudarnosti između jezika Kašićeve *Biblije* i jezika *Misala*, Kašićev je jezik ipak neprijeporno moderniji od jezika *Misala*. To je tako zato što je Kašićeva *Biblija* pedesetak godina mlađa i jer je Kašić svoj jezik oblikovao prvenstveno prema uzoru na jezik djelâ svojega vremena, što potvrđuju fonološke inovacije o kojima je bilo riječi na početku ovoga članka. Liturgijska su djela Kašićeva vremena, treba pretpostaviti, jezično bila pomlađena u odnosu na *Dubrovački misal* iz 70-ih godina XVI. stoljeća,[14] iako to ne znači da nisu mogla sadržavati i neke osobine poput *meju*, *gospoja*, *takojer,* koje nalazimo u Kašića, a kojih u *Dubrovačkom misalu* nema. Za razjašnjavanje tih pitanja bit će nužno u buduća komparativna istraživanja hrvatskoga liturgijskoga jezika štokavske stilizacije uključiti i jezik Matije Divkovića i Ivana Bandulavića[15] jer su i oni sigurno utjecali na Kašića, a sami su pak bili pod određenim utjecajem hrvatskoga liturgijskoga jezika iz Dubrovnika. Bez Divkovićevih propovijedi, Bandulavićeva lekcionara i Kašićeva rituala ne možemo primjereno sagledati niti opće standardizacijske procese u hrvatskom književnom jeziku (usp. Babić 1989). Ta djela iz prve polovice XVII. stoljeća dugo su vremena bila jedina koja su se kontinuirano i nadregionalno rabila na gotovo cijelom hrvatskom kulturnom prostoru (usp. Erdmann-Pandžić 1997). Z. Pandžić dobro kaže da se u »razvoju (izgradnji) hrvatskoga književnog jezika ne može precijeniti utjecaj«

[14] Do daljnjih spoznaja o tom moglo bi se možebitno doći usporedbom *Dubrovačkoga misala* s rukopisnim *Missalom rimskim...* iz Knjižnice Male braće u Dubrovniku (Pandžić 2008). Pandžić pokazuje da je autor *Missala rimskoga...* jezik svoje matice u nekoj mjeri mijenjao (2008:156), pa bi stoga tek iscrpna raščlamba mogla razjasniti u kojoj su mjeri u tekstu očuvane jezične značajke njegova predloška.

[15] Usp. Bagrić-Bagarić 1989, Brozović 1982 te pretisak Bandulavićeva lekcionara s popratnom studijom E. v. Erdmann-Pandžić 1997.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 41 02.01.2012 13:45:08

takvih tekstova »koje je obični puk preko svih dijalekatnih granica stoljećima zajednički slušao, te učio i recitirao napamet« (Pandžić 2008:147). Njihovo čitanje i slušanje u puku je prema R. Katičiću bitno odredilo »stvaranje zajedničke osjetljivosti za izražajne vrijednosti književnoga jezika«, a upravo je time »jezik svega toga puka bitno određen kao jedan, i to hrvatski« (Katičić 2008:6). U tom procesu najbitnija su gore spomenuta djela M. Divkovića, I. Bandulavića i B. Kašića pa se za njihov jezik slobodno može reći da je bio okosnicom starije hrvatske književnojezične baštine štokavske stilizacije koja je proistekla iz perâ svećenikâ katoličke crkve na našim prostorima.

Ono što je ovdje načelno rečeno za Kašića i za *Misal*, na određeni način vrijedi i za jezik Marina Držića. Za Držićev je jezik specifično to što su mu pojedine gramatičke osobine u određenoj mjeri vezane uz stilske funkcije i varijetete. Rešetar je Držićevu jezičnu raslojenost razlučio tako što je Držićev jezik podijelio na »književni« i »pučki« jezik. »Pučki« je jezik Rešetaru dubrovački govor koji je proizišao iz »istočnohercegovačkog dijalekta«[16], a »književni« jezik sastoji mu se od dubrovačkoga govora koji je pomiješan s »tuđim« osobinama kakvim su ga prije svega »normirali prvi dubrovački pjesnici« (1933:121) pod utjecajem čakavskih pjesnika, no bio je i pod utjecajem »pobožnih pjesama i knjiga« koje su u Dubrovnik »mnogo dolazile iz čakavsko-ikavske Dalmacije« (Rešetar 1933:133). Za taj su »književni« jezik u većoj ili manjoj mjeri specifični različiti arhaizmi, čakavizmi i ikavizmi, npr. *ča*, *zač*, *-l* na kraju riječi, *vazeti*, *budem* + *infinitiv* za futur I., itd. (Rešetar 1933:207—210). »Književni« jezik Rešetar u Držićevim djelima pronalazi u jeziku »ozbiḷnih pjesama (*Pjesni ḷuvenih* i *Hekube*)«, »ozbiḷnih lica u drugim pjesmama (u *Veneri* i *Tireni*)«, »u proznim pastoralama (u *Grižuli* i u *Džuhu*)«, u dubrovačkom gradskom govoru »s nešto malo kńiževne primjese u *Stancu*, u prolozima komedijâ i u posvetama *Pjesni ḷuvenih* i *Tirene*« itd. (1933:121). Rešetar tom svojom diobom ipak ne uspijeva protumačiti sve Držićeve neobične ikavizme i tzv. čakavizme, pa u njegovim prosud-

[16] Da dubrovački govor nije proizišao iz »istočnohercegovačkoga dijalekta«, zna se sasvim sigurno od kraja 50-ih godina kada su se hrvatski (i srpski) jezikoslovci pozabavili van den Berkovom argumentacijom koja ide u prilog tezi o čakavskom supstratu dubrovačkoga govora (*Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, Gravenhage, 1957.). Reakcije na van den Berkovu knjigu bile su uglavnom negativne, no zahvaljujući toj knjizi otkrivena je (u osvrtima na nju) dijalektalna vertikala Dubrovnik—istočna Bosna—Posavina kojom su objašnjene mnoge dubrovačke posebnosti, pa i one za koje se prije mislilo da bi mogle biti čakavskoga podrijetla. Rešetarov »istočnohercegovački dijalekt« toj vertikali ne pripada pa dubrovački govor iz njega nije mogao proizići. Postoje ozbiljne indicije da »istočnohercegovački dijalekt« u dubrovačkom zaleđu nije autohton, već donesen migracijama (usp. Brabec 1960, Brozović 1960 i 1992, Vidović 2009, Hauptmann 1931, Lisac 2003:106, Grčević 1998 i 1999).

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 42 02.01.2012 13:45:08

bama ima i nekih kontradikcija, npr. onda kada s jedne strane tvrdi da su »nenarodni« jezični elementi vezani uz Držićev »viši« stil (u pjesničkom, svečanom i »ozbiljnom« izražavanju), a da pak isti elementi u govoru Kotorana služe navodno tomu da se Kotorane pred Dubrovčanima »čini još smješnijim«, i to s obrazloženjem da se tako u Držićevo doba nije govorilo u Dubrovniku, pa je »onda još sigurnije« da se tako nije govorilo ni u Kotoru »koji se nalazi južnije od Dubrovnika, dakle još daḷe od čakavsko-ikavske teritorije« (1933:114—115). Bez obzira na pitanje u kojoj je mjeri Rešetar pri tomu dijalektološki u pravu, on je dokazao da je u Držićevu jeziku gramatička raslojenost usko vezana s Držićevom stilskom diferencijacijom. Rešetaru je ipak ostalo nejasno zašto je Držić »književne« osobine uzimao iz »**mrtvoga** kńiževnog jezika« i zašto je njima »natrunio« čak »i govor ńegovih Dubrovčana«. Rešetar je stao na tom da je to glede Dubrovčana u Držića tako »bez naročite namjere« (1933:117). U svojim razmatranjima nije mogao krenuti korak dalje jer je kao mladogramatičar jedinim pravim i prirodnim jezičnim jedinicama smatrao »neiskvarene« lokalne govore koji su suprotstavljeni književnojezičnim nanosima kao nekakvim umjetnim konstruktima (usp. Moguš 1969, Vončina 1977, Katičić 1989 te priloge M. Moguša, J. Lisca, A. Kapetanovića i S. Vulić u Batušić—Fališevac 2010:383—441). On stoga nije mogao uočiti da Držićev »književni jezik« nije »mrtav« i da ga upravo i Držić čini živim. Svaki je jezični idiom, pa i onaj na idiolekatskoj razini, »iskonstruiran« ili »umjetan« kad se realizira pod utjecajem govornikova jezičnoga iskustva i komunikacijskih zahtjeva koje njegov idiom ispunjava. Čim su komunikacijski zahtjevi dublji i viši, to je i stupanj »iskonstruiranosti« izraženiji. Posebnost staroga primarno zapadnoštokavskoga Dubrovnika glede toga leži u njegovoj povijesnoj književnojezičnoj komunikacijskoj usmjerenosti i vezanosti s čakavskom Dalmacijom i njezinom baštinom. S obzirom na to da su u tu baštinu, a tim i u Držićev, u Kašićev i u jezik *Misala*, utkani i crkvenoslavenski elementi (Graciotti 2008, Malić 2007, Katičić 2002), jasno je da njezinu i njihovu jeziku nije jednostavno, a ni moguće pristupati isključivo sa stajališta koja su razvijena i najprimjerenija za istraživanje lokalnih govora izoliranih od bilo kakvih složenijih vanjskih utjecaja i civilizacijskih razvoja.

W. von Humboldt svojevremeno je primijetio da je sve dinamično što se odnosi na jezik, da je jezik umni proces i ako njegovu narav istinski želimo proučavati, da mu treba pristupati sa strane njegova životnosnoga djelovanja. Životnosno djelovanje Držićeva jezika prepoznatljivo je na više razina, a na prvi pogled i u izgradnji hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Držić u svoj primarno štokavsko-jekavski jezik uključuje (uglavnom u viši stil) čakavštinu i ikavicu iz kojih su na glagoljaškim temeljima nikla djela

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 43 02.01.2012 13:45:08

na kojima je nastala dubrovačka književnost starija od Držića. Držićev jezik i njegova književnojezična komunikacija na taj način slijedi i izgrađuje naslijeđene veze. Zbog takvih razloga R. Katičić s punim pravom ističe da hrvatsku jezičnu situaciju ne određuju narječja i njihovi dijalekti kao zasebne danosti, nego »komunikacijski suodnosi među njima« (2008:4).[17] Izgradnja tih komunikacijskih suodnosa u Dubrovniku doživljava svojevrsni vrhunac u prvoj polovici XVII. stoljeća. Čakavac B. Kašić svojom *Biblijom* predočava kako dubrovački književnojezični tip može postati nadregionalnim hrvatskim književnim jezikom, a Dubrovčanin Ivan Gundulić pokazuje da u Dubrovniku čakavske veze toga jezika ni početkom XVII. stoljeća nisu prekinute. Stoga, čitajući npr. Gundulićeve *Pjesni pokorne* i Kašićevu *Bibliju*, čitatelju će se u znatnim crtama Gundulićev jezik učiniti čakavskijim od jezika kojim je pisao rođeni čakavac Kašić (usp. i primjere iz XVI. stoljeća koje navodi Katičić 2008:10). Logičan slijed te književnojezične izgradnje i komunikacije očituje se u tom da je R. Đamanjić 1639. godine, usprkos dijalektalnim granicama, svoj pravopis (prvi hrvatski pravopis) napisao za *slovinski jezik* kojim se kao vlastitim jezikom »služe Dubrovčani i sva Dalmacija«. On kao rođeni štokavac posvećuje svoj pravopis jednomu čakavcu kao govorniku svojega jezika, Zadraninu, prijatelju i subratu iz reda dominikanaca. Kad se sagleda dinamika tih razvoja, razumljiva je i uloga Marina Držića u izgradnji hrvatskoga kao zasebnoga jezika. Razumljivim postaje i neprimjerenost onih lingvističkih pristupa u kojima bi se jezike poput hrvatskoga kabinetski omeđivalo prema rekonstruiranim dijalektalnim izoglosama, i to nakon čišćenja od navodno svih »mrtvih« i »umjetnih« međudijalektalnih i književnojezičnih veza, »nanosa«, »konstrukata«, pa i »nepotrebnih« norma.

Zaključno se moramo upitati kako je moguće da danas dio srpske akademske zajednice pisce poput Držića i Gundulića navodno zbog jezičnih razloga uvrštava u »srpsku književnost«, a da to ni ne pokušava argumentirati (usp. *Izjavu HAZU o srbijanskim presezanjima prema hrvatskoj književnoj baštini* na str. 177—178 i podrubnu bilješku br. 16 u ovom članku). Dalibor je Brozović na postavljeno pitanje formulirao odgovor 1992. godine, koji na ovom mjestu treba ponoviti: »Vulgarna, primitivna varijanta monstruozno megalomanskih velikosrpskih osvajačkih tlapnja i ne trudi se da izmišlja nekakav privid znanstvene ambalaže za svoj politički kriminal.« (1992:324).

[17] Katičić je s punim pravom istaknuo da je »neprilično izjednačivati jekavsku novoštokavštinu s istočnohercegovačkim dijalektom« te da istočnohercegovački dijalekt nije dijalekatska osnovica hrvatskoga standardnoga jezika. Katičić 2008:4, usp. u tom smislu i Grčević 1998 i 1999.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 44 02.01.2012 13:45:08

Literatura

Auburger, Leopold. 2009. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Rijeka : Maveda, HFDR.

Babić, Stjepan. 1989. Gundulićev jezik prema suvremenom hrvatskom književnom jeziku. *Forum* XXVIII(57):5—6, 534—548.

Bandulavić, Ivan. 1613. *Pisctole i evangelya.* Pretisak: *Quellen und Beiträge zur Kulturgeschichte* 7a. 1997. E. v. Erdmann-Pandžić (ur.). Köln, et al. : Böhlau.

Bašić, Nataša. 2001. Jatovska raslojenost u Kašićevim djelima. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 27, 7—29.

Batušić, Nikola, Dunja Fališevac (ur.). 2008. *Putovima kanonizacije. Zbornik radova o Marinu Držiću (1508—2008)*. Zagreb : HAZU.

Batušić, Nikola, Dunja Fališevac (ur.). 2010. *Marin Držić. 1508*—2008. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog 5—7. studenoga 2008. u Zagrebu*. Zagreb : HAZU.

Brabec, Ivan. 1960. Die Mundart von Dubrovnik. *Die Welt der Slaven* V, 45—61.

Brozović, Dalibor. 1960. O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* III, 68—88.

Brozović, Dalibor. 2006. *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda.* Zagreb : Školska knjiga.

Brozović, Dalibor. 1982. O posredničkoj ulozi Matije Divkovića u razvoju civilizacijsko-jezične nadgradnje. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Herta Kuna (ur.). Sarajevo : Institut za jezik i književnost. 41—48.

Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik* 3, 316—324.

Daničić. Đ. 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka.* U Biogradu.

Đamanjić, Rajmund [Giamagnik, Raymund]. 1639. *Nauk sa piisati dobro latinskiema slovima.* Venetia, Pretisak: *Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* 5. 1991. E. v. Erdmann-Pandžić (ur.). Bamberg : Bayerische Verlagsanstalt.

Erdmann-Pandžić, Elisabeth von. 1997. Das Perikopenbuch von I. Bandulavić. Versuch einer kulturhistorischen Wertung. *Pisctole i evangelya: das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*. *Glossar und Kommentar, von Darija Gabrić-Bagarić und Elisabeth von Erdmann-Pandžić*. *Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* 7b. Elisabeth von Erdmann--Pandžić (ur.). Köln, et al. : Böhlau. 7—79.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 45 02.01.2012 13:45:09

Fancev, Franjo. 1934. *Vatikanski Hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka. Dodatak: Najstariji štampani hrvatski molitvenik. Za štampu priredio Dr. Ciro Giannelli.* Zagreb : JAZU.

Fućak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva.* Zagreb : Kršćanska sadašnjost.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1984. *Jezik Bartola Kašića.* Sarajevo : Institut za jezik i književnost u Sarajevu.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1989. *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka.* Sarajevo : Svjetlost.

Gabrić-Bagarić, Darija. 2002. Književni jezik lekcionarâ 17. stoljeća. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i i jezikoslovlje* 28, 35—71.

Giannelli, Ciro. 1934. *Najstariji štampani hrvatski molivenik.* Fancev, Franjo (ur.): *Vatikanski Hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka. Dodatak: Najstariji štampani hrvatski molivenik. Za štampu priredio Dr. Ciro Giannelli.* Zagreb : JAZU.

Giannelli, Ciro. 1938. Dvije dubrovačke službe od g. 1552. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka.* Posebna izdanja CXXII, Filosofski i filološki spisi 32. Milan Rešetar, Ć. Đaneli (ur.). Beograd : SKA.

Giannelli, Ciro (†), Sante Graciotti. 2003. *Il Messale Croato-Raguseo (Neofiti 55) della Biblioteca Apostolica Vaticana*. Studi e testi 411. Città del Vaticano : Biblioteca Apostolica Vaticana.

Graciotti, Sante. 2008. Le doppie traduzioni nel Messale croato-raguseo, Neofiti 55, della Biblioteca Apostolica Vaticana. *Slovo* 56—57, 175—186.

Grčević, Mario. 1998. Zablude o istočnohercegovačkim govorima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika«. *Jezik* 46:2 (1998), 41—56; *Jezik* 46:3 (1999), 81—94.

Grčević, Mario. 1999. Ponovno o "istočnohercegovačkoj štokavštini" i kroatističkim stranputicama. *Jezik* 47:1, 18—32.

Grčević, Mario. 2005. *Das kroatische volkssprachliche Missale Romanum des 16. Jahrhunderts: Philologisch-linguistische Untersuchung*. Mannheim : Madoc. *https://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/1139/1/diss_grcevic.pdf*

Grčević, Mario. 2006. Instrumental jednine imenica *i*-sklonidbe u hrvatskome književnom jeziku od 16. do 19. stoljeća. *Jezik* 53:2, 50—59.

Grčević, Mario. 2008. Pridjev trpni glagola na *-stiti*. *Babićev zbornik o 80. obljetnici života*. Slavko Mirković (ur.). Slavonski Brod : Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod. 115—124.

Grčević, Mario. 2009. Wpływ języka liturgicznego na powstanie chorwackiego języka literackiego. *Język religijny dawniej i dziś 4*. Stanisław Mikołajczak (ur.). Poznań : Poznańskie Studia Polonistyczne. 245—253.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 46 02.01.2012 13:45:09

Hamm, Josip. 1981. Čakavština Džora Držića. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 59—65.

Hauptmann, Ljudmil. 1931. Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa. *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti.* Dubrovnik. 17—24.

Horvat, Vladimir. 1999. *Bartol Kašić — otac hrvatskoga jezikoslovlja.* Zagreb : Hrvatski studiji — Studia Croatica.

Kapetanović, Amir. 2010. Kanconijerski jezik Marina Držića. U: Batušić—Fališevac 2010:419—426.

Kašić, Bartol. 1999/2000. *Biblia sacra: versio Illyrica selecta, seu declaratio Vulgatae editionis Latinae. Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu professi, ac sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag. Fide, Anno 1625. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hannick; e codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Julije Derossi et Zlata Derossi; curis elaboravit atque apparatu critico instruxit Petar Bašić*. Biblia Slavica IV (I., II.). München—Wien—Zürich : Ferdinad Schöningh.

Katičić, Radoslav. 1978. O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine. *Filologija* 8, 165—180.

Katičić, Radoslav. 1981. Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 388, 5—130.

Katičić, Radoslav. 2011. *Na kroatističkim raskrižjima.* Drugo izdanje. Zagreb : Hrvatski studiji — Studia Croatica.

Katičić, Radoslav. 2008. Deklaracija i jezikoslovlje. *Jezik* 55:1, 1—11.

Laznibat, Velimir. 1996. *Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću (na osnovi arhivskih spisa).* Mostar : Sveučilište u Mostaru.

Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1.* Zagreb : Golden marketing—Tehnička knjiga.

Lisac, Josip. 2010. Jezici u Marina Držića. U: Batušić—Fališevac 2010:389—396.

Mahnken, Irmgard. 1963. Zur Frage der Dialekteigenthümlichkeiten des Serbokroatischen in Dubrovnik im XIV. Jahrhundert. Maximilian Braun, Erwin Koschmieder (ur.). *Slawistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongreß in Sofia 1963.* Göttingen. 37—105.

Malić, Dragica. 2002. *Na izvorima hrvatskoga jezika.* Zagreb : Matica hrvatska.

Malić, Dragica. 2004. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Stari pisci hrvatski XLIII. Priredila Dragica Malić. Uvodne tekstove napisale Dragica Malić i Dunja Fališevac. Zagreb : HAZU.

Malić, Dragica. 2007. Tragovi crkvenoslavensko-čakavskih matica u najstarijim dubrovačkim molitvenicima. *Filologija* 49, 137—193.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 47 02.01.2012 13:45:09

Moguš, Milan. 1969. Jezični elementi Držićeva Dunda Maroja. *Putovima kanonizacije. Zbornik radova o Marinu Držiću (1508—2008)*. 2008. Nikola Batušić, Dunja Fališevac (ur.). Zagreb : HAZU. 443—431.

Moguš, Milan. 2010. Još o Rešetarovim razmišljanjima o jeziku Marina Držića. U: Batušić—Fališevac 2010:383—388.

Nazor, Anica. 1982. Divkovićeva djela u glagoljskim rukopisima 17. i 18. stoljeća. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću.* Herta Kuna (ur.). Sarajevo : Institut za jezik i književnost. 163—174.

Pandžić, Zvonko. 2008. »Misal rimski« i »Sveta pisma«. *Filologija* 50, 145—196.

Pederin, Ivan. 1998. Pretvorba hrvatskog iz crkvenog u književni jezik. Raščlamba uporabe bogoslovnog i književnog nazivlja kod Šiška Menčetića i Džore Držića. *Jezik* 45:4 (1997/1998), 128—139.

Rešetar, Milan. 1894. *Zadarski i Rańinin lekcionar.* Zagreb : JAZU.

Rešetar, Milan. 1898. Primorski lekcionari XV. vijeka. *Rad JAZU* 134, 80—160; *Rad JAZU* 136, 97—199.

Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijeh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* Beograd : SKA.

Rešetar, Milan. 1927. Kvantitet u djelima Marina Držića. *Rad JAZU* 233, 145—196.

Rešetar, Milan. 1930. *Djela Marina Držića. Stari pisci hrvatski* VII. Zagreb : JAZU.

Rešetar, Milan. 1933. Jezik Marina Držića. *Rad JAZU* 248, 99—240.

Rešetar, Milan. 1933b. *Dubrovački zbornik od god. 1520.* Beograd : SKA.

Rešetar, Milan. 1933c. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi.* Beograd : SKA.

Rešetar, Milan. 1936. Jezik pjesama Rańinina zbornika. *Rad JAZU* 255, 77—220.

Rešetar, Milan. 1938. Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512. *Glas SKA* 176, 173—239.

Rešetar, Milan. 1941 [1942]. Glavne osobine Gundulićeva jezika. *Rad HAZU* 272, 1—44.

Rešetar, Milan. 1951. Najstariji dubrovački govor. *Glas SAN* 201, 1—47.

Rešetar, Milan. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. Posebna izdanja SAN 192:4. Beograd : SAN.

Šimunović, Petar. 1996. Ivšić i Dubrovnik. *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik.* Božidar Finka (ur.). Zagreb : HAZU. 127—140.

Vaillant, André. 1924. Les origines de la langue littéraire ragusaine. *Revue des études slaves* IV, 222—251.

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 48 02.01.2012 13:45:09

Vaillant, André. 1928/1931. *La langue de Dominko Zlatarić. Poète Ragusain de la fin du XVIe siècle. I Phonétique*: Paris, 1928. *II Morphologie*: Paris, 1931.

Vidović, Domagoj. 2009. Utjecaj migracija na novoštokavske ijekavske govore u Neretvanskoj krajini i Donjoj Hercegovini. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 15, 283—304.

Vončina, Josip. 1977. *Analize starih hrvatskih pisaca.* Split : Čakavski sabor.

Vončina, Josip. 1991. Harffovo svjedočanstvo o hrvatskom jeziku. *Jezik* 39:2, 48—51.

Vulić, Sanja. 2010. O Držićevu jeziku iznova. U: Batušić—Fališevac 2010:427—441.

Die Sprache von Marin Držić im Vergleich mit der Sprache der Bibel von Bartol Kašić und des Dubrovniker Missale

Zusammenfassung

Im Artikel wird die Sprache von Marin Držić mit der Sprache der Bibelübersetzung von Bartol Kašić und der Sprache des Dubrovniker Missale (*Neofiti 55*) verglichen. Insbesondere wird der Frage nachgegangen, welche Sprachelemente mit der literatursprachlichen Tradition zu erklären sind, und welche für Dubrovnik als volksstümlich angesehen werden können. Im Anschluss daran wird erklärt, wie die untersuchten Werke sprachlich im Ausbau des Kroatischen als Einzel- und als Literatursprache partizipieren.

Ključne riječi: Marin Držić, Bartol Kašić, Biblija, Missale Romanum, Neofiti 55

Keywords: Marin Držić, Bartol Kašić, Bible, Roman Missal, Neofiti 55

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 49 02.01.2012 13:45:09

023_049_Filologija_56_Grcevic_2.indd 50 02.01.2012 13:45:09